



<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.212>

УДК 94(977+4) «16/17» (049.32)

**Анатолій ФІЛІНЮК**

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,  
Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка  
(Кам'янець-Подільський, Україна)

[afilinyuk@ukr.net](mailto:afilinyuk@ukr.net)

<https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

### ЄВРОПЕЙСЬКІ ОБРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Рецензія на книгу: *Олександр Гуржій. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII—XVIII ст.: Історичні нариси* [відп. ред. В.А. Смолій; НАН України. Інститут історії України]

Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 296 с.

У 2022 р. вітчизняна історіографія збагатилася працею відомого українського вченого Олександра Гуржія, присвяченою темі соціально-економічних вимірів відносин Наддніпрянської України та зарубіжного світу у XVII—XVIII ст. Епітетом до неї став вислів французького філософа Ж.-Ж. Руссо: «Торгівля створює багатство, а сільське господарство забезпечує свободу». Адаже визначальними рисами українців є хліборобство та волелюбність.

Композиційно видання побудоване за проблемно-історичним принципом з урахуванням жанру і хронологічних рамок дослідження. Це вможливило успішне

Цитування: Філінюк А. Європейські обрії соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України [Рец. на кн.: Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII—XVIII ст.: Історичні нариси [відп. ред. В.А. Смолій; НАН України. Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 296 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 212—217. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.212>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

досягнення мети та дослідницьких завдань. Грунтовна історіографічно-джерельна база з більш як 230 документами з базовими відомостями забезпечує науковий «контакт» із минулим та об'єктивно репрезентує його й масив фактичного матеріалу з численних досліджень, зокрема близько 80 праць зарубіжних авторів, мемуарів, спогадів.

У вступі зроблено змістовний аналіз іноземної літератури, зокрема праць Р. Боні, Е.А. Гонсалеса, А. Станціані, Л. Чарльза, Г. Даудіна та інших, в яких переусвідомлюється формування державних інститутів й органів влади, по-новому оцінюється роль фінансових і фіскальних систем в Європі, зазначаються наслідки глобальної конфронтації в період модернізації та розвитку колоніальних ринків, підкреслюється теза А. Станціані про «вільну працю» — як підґрунтя капіталістичного економічного зростання і про «підневільну» — як чинник господарської відсталості Московії й підкорених нею народів. Чітко пояснивши методологічну позицію, автор не нав'язує висновків та обґрунтувань, а занурює читача у свою творчу лабораторію, у процес пошуку відповідей на головні питання, залишаючи місце для конструювання власної візії. Також О. Гуржій акцентує методологічні, конкретно-історичні питання постановочного, дискусійного плану, чим спонукає до наукових зацікавлень. Наприклад, полемізуючи зі О. Стрішенець про неоднозначність поняття «товарне виробництво» для другої половини XVII ст., зауважує на потребі доказовості й більш поглибленої аргументації [С. 158]. Втім, було б доречним відзначити важливість створеного вітчизняними істориками-економістами теоретичного та джерельного підґрунтя, що становить скарбницю української економічної історії. Також доцільно у частині переосмислення й переусвідомлення проблеми підкреслити порубіжне географічне положення українських земель на стику цивілізацій як чинника традиційної полівекторності міжнародної співпраці та наголосити на втраті українцями геополітичної ініціативи через відносно пізню самоідентифікацію нації як політичного й економічного суб'єкта.

Основну частину праці відкриває перший розділ, де розкрито обставини, алгоритми та причини внутрішнього характеру, що зумовлювали особливості торговельних взаємин росіян й українців упродовж усього XVII ст. По-перше, відзначено, що, будучи тривалий час у складі Речі Посполитої, Україна здебільшого орієнтувалася на процеси та потреби європейських країн, а не на вкрай консервативну й культурно відсталу Московію. Проте від початку XVIII ст. її влада найактивнішим чином прагнула змінити «козацькі вільні порядки» на приєднаних українських землях. По-друге, якщо Україна потенційно розви-

Олександр ГУРЖІЙ

**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА  
ТА ЗАРУБІЖНИЙ СВІТ  
У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ  
ВИМІРАХ XVII–XVIII ст.**

вала економіку та виробництво переважно за рахунок внутрішніх резервів, то московський уряд керувався багато у чому експлуатацією населення і природних ресурсів підкорених у різні періоди територій (фактично колоній), тому й торгівля тут велася здебільшого не товарами промисловості, а сільського (натурального) господарства [С. 13—14]. По-третє, підкреслено різницю світоглядних доктрин та економічних інтересів обох країн аж до середини XVII ст., коли царат почав завзято наводити свої порядки в Гетьманщині, на Слобожанщині та Запорожжі [С. 14].

Важливо, що на основі численних джерел й історичних фактів обґрунтовано тезу про формування в той час різноспрямованих напрямів і головних економічних осередків зовнішньої торгівлі «московської» та «річпосполитської». Проте, на наше переконання, не варто ставити росіян на перший план у торговельно-економічних взаєминах із західноєвропейськими і східними країнами, оскільки в першій половині XVII ст. українська економіка не перебувала під переважаючим впливом Московії. Доцільніше артикулювати на нерівноправному ставленні московитів до українських торговців.

У другому розділі ґрунтовно охарактеризовано Українську національну революцію середини XVII ст. в контексті загальноєвропейського розвитку й викликів, що постали перед Україною. З аналізу соціально-економічного розвитку Західної Європи другої половини XVII ст., вочевидь, простежуються спільні тенденції й у Наддніпрянщині: в галузі торговельного обігу, початку мануфактурного виробництва, у витоках формування буржуазних відносин і становленні фінансової системи. Хоча на численних фактах переконливо доведено, що чимало означених явищ в Україні з'явилися з помітною затримкою та різницею в масштабах через українську нестабільну внутрішню суспільно-політичну ситуацію. Однак не зайвим було б глибше розвинути положення про те, які саме внутрішні й зовнішні чинники зумовили нестабільність, що гальмувала процес утвердження нових виробничих відносин.

Розгляду взаємин України та Московії у царині торгівлі в перші роки існування Гетьманщини присвячено третій розділ. Зокрема відзначено, що з появою нового політико-адміністративного та військово-територіального утворення розпочалося формування автономного державного суб'єкта зовнішньоевропейських відносин і поступова кореляція «традиційних» середньовічних торговельних шляхів. За таких умов торговці з України змушені були вести активний пошук нових «партнерів», комунікацій та осередків для реалізації сільськогосподарської, промислової продукції, а також цілеспрямовано налагоджувати власний товарообіг із зарубіжними негоціантами. Через політичні та збройні конфлікти зв'язки зі «старими» польськими й литовськими посередниками відчутно звужилися. А вже відрив потужного міжнародного гравця — Війська Запорозького від Речі Посполитої та перетворення його на свого союзника в боротьбі за польську корону входив у масштабні анексійні плани Московії [С. 89—90]. Проте дещо сумнівною видається теза про більш масовану, ніж у попередній період, переорієнтацію на російські ринки.

Змістовним і фактографічно насиченим є четвертий розділ із перспективи зацікавлення змінами в поземельних відносинах, агрокультури й технології в аграрному секторі України у другій половині XVII ст. на тлі соціально-економічних процесів в Європі, передусім в Англії та Голландії. О. Гуржій переконливо доводить подібні тенденції в Голландії й на Слобожанщині, в окремих районах Гетьманщини з виробництва продукції за допомогою осушування земель, викорчовування лісів [С. 126], поєднання промислів із землеробством [С. 128]. А вже тоді активно освоювалися незаймані землі: осушувалися болота, вирубувалися громадські ліси. Істотним виявилось формування паростків буржуазних відносин [С. 139].

Чільне місце у книжці посідає п'ятий розділ, де аналізується конкурентна боротьба українців за зарубіжні ринки наприкінці 1650 — у 1690-х рр. Довідуємося, що в той період «Московія поступово почала перетворюватися на одну з потужних країн у Східній Європі, без участі якої практично не вирішувалася жодна міжнародна проблема. Як результат, хоча Москва трактувала Україну як окрему державу, а володаря булави — як голову і носія верховної влади, відразу взялася за вивчення відносин у середині України, її фінансової системи, економіки, стосунків з іноземними державами». В подальшому вона намагалася пов'язати питання отримання Гетьманщиною доходів із перебуванням і контролем своїх воевод на українській території [С. 145—146]. Проте тут не зовсім переконливо розкрито політичну реакцію на таку політику Москви з боку української центральної й місцевої влади. В розділі стверджується, що зі входженням Лівобережжя до складу Московії українські «торгові люди» формально долучалися до єдиного морського порту — далекого Архангельська, через який велася головна зарубіжна торгівля й де нових конкурентів не чекали. Не полегшував справу і шлях через Псков та Новгород на Нарву, котра перебувала під владою Швеції [С. 154]. Внутрішню й зовнішню торгівлю неабияк ускладнив поділ України на лівобережну та правобережну частини. Це супроводжувалося беззахисністю купців із боку можновладців тих країн, куди вони прибували. На розвитку торгівлі негативно позначилася королівська заборона українцям їздити з підвладних Польщі територій в Італію та Угорщину [С. 155]. З іншого боку, на її стан також вплинула боротьба Московії за витіснення з України польських «старовічних монет» [С. 156]. Між тим, потік українських «торгових людей» до російських міст поступово збільшувався [С. 157].

У шостому розділі на основі компаративного підходу глибоко й системно відображено процес первісного нагромадження капіталу як базисного явища становлення буржуазних відносин у XVIII ст. Цілком аргументовано наголошено на зростанні значення торгівлі в діапазоні позитивних зрушень у господарському розвитку Гетьманщини. Відзначено, що від часів правління І. Скоропадського розпочалася як відверта, так і прихована боротьба між українськими й російськими купцями за західноєвропейські ринки збуту товарів, яку досить владно підпорядкував на користь Москви Петро І. Наслідком антиукраїнської політики в галузі торгівлі стало те, що на кінець XVIII ст. майже «весь торг красних і дрібних товарів» опинився «в руках великоросійських купців». Зазначено про традиції транзиту через українські терени західноєвропейської продукції, спроби органі-

зації постачання західноєвропейських товарів через Лівобережну Україну та Запорозжя [С. 161]. Особливо наголошено на появі зарубіжних технологій, що позитивно позначилося на функціонуванні мануфактур із використанням праці сотень прядильників і ткачів та застосуванням десятків верстатів [С. 163]. Але не зовсім переконливо розкрито політику Московії щодо формування інституційних бар'єрів на шляху включення України до міжнародного економічного співтовариства й реакцію українців на поглинення Москвою української торгівлі.

Як окремий напрям у сьомому розділі розкриваються взаємовідносини українців і трансильванців 1648 — кінця XVIII ст. Передусім охарактеризовано процес переселення та міграційні аспекти побутування в Україні представників Дунайських князівств і Трансильванії, переважно селян — вихідців із північно-західної частини Волощини (Марамуреш) та Південної Трансильванії. Поява поселень румунів стала характерним показником налагодження взаємозв'язків із місцевим населенням. Урешті-решт, це позначилося на розвитку й навіть поживленні торговельних взаємин [С. 204]. Автор робить переконливий висновок не лише про розвиток українсько-румунських зв'язків упродовж усього зазначеного періоду, але й про адаптацію румунів на території України [С. 207].

Восьмий розділ присвячено характеристиці трансформацій в українській зовнішній торгівлі, спричинених експансіоністськими заходами Москви під приводом захисту від іноземної конкуренції. Істотним тут стало здобуття наприкінці XVII ст. Азова і зруйнування турецько-татарських фортець у пониззі Дніпра як умови долучення Північного Причорномор'я до зовнішньої торгівлі Московії та України [С. 208—209]. Справедливо зазначено, що Українська держава потерпала від деградації економіки, демографічної стагнації під час «Руїни» та Північної війни, а особливо від поширення законодавства, підпорядкованості господарства й торгівлі інтересам Москви, поступової централізації митної системи тощо [С. 218, 220, 224]. Подальше утвердження царатом монополії на продаж стратегічно важливих товарів, обмеження козацької автономії у зовнішній торгівлі, майже суцільне порушення прав і вигод, відверте пограбування зумовили руйнацію вільного економічного функціонування Української держави [С. 240]. Тому в назві розділу варто було не зводити Петра I та його однодумців у ранг «реформаторів», а підкреслити їх негативний вплив на подальші господарські й торговельні зміни в Україні, що вело до втрати цивілізаційної суб'єктності.

В дев'ятому — десятому розділах змістовно репрезентовано нові явища у сільському господарстві Лівобережжя на тлі європейського розвитку та втягнення українських природних ресурсів і людського потенціалу в політичні суперечності, збройне протистояння у ході торговельної експансії Московії й перетворення її у XVIII ст. на колоніальну імперію. Зокрема відзначено феномен відчуження власності громад та швидкого скорочення селянського землеволодіння шляхом «непримушеного», «добровільного» продажу можновладцям. По-друге, підкреслено, що внаслідок Семирічної війни 1756—1763 рр. Україна зазнала чималих людських і господарських втрат [С. 254]. По-третє, зауважено про утвердження тенденції екстенсивного розширення орних земель. По-четверте,

наголошено, що поряд із селянами, більшість з яких ледь виживала, процвітали селянські фермерські господарства [С. 248]. Але доцільно було б більше акцентувати на ліквідації самостійницьких прерогатив України, інституту гетьманства, переорієнтуванні економічно вигідних маршрутів на далекі, незручні й матеріально виснажливі шляхи до ринків північних сусідів і переспрямування значних доходів Української держави у царську казну [С. 284]. Перспективним видається з'ясування континуїтету, детермінантів, генези зовнішньоекономічних відносин у тривалій історичній ретроспективі, визначення історичної траєкторії інтеграції України в європейські та світові господарські відносини у складному плетиві виснажливої геополітичної війни в Європі, від перебігу якої залежали її міжнародні позиції, а також позиції Речі Посполитої, Туреччини, Росії.

Монографічне дослідження завершується добре аргументованими висновками, які логічно випливають із тексту та аналізу джерел і спираються на значний масив фактичного матеріалу. Не вистачає, можливо, більш системного артикулювання на тому, що європейські обрії соціально-економічного розвитку України змінювалися в бік звуження під впливом зростаючої російської інтервенції.

У цілому досконало втілений науковий проект О. Гуржії істотно посилив соціально-економічний напрям вітчизняної історіографії з вивчення та осмислення мозаїки тенденцій і трансформацій господарського розвитку Наддніпрянської України XVII—XVIII ст.

Надійшла / Received 15.01.2024

*Anatolii FILINIUK*

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,  
Professor at the Department of History of Ukraine,  
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)  
afilinyuk@ukr.net  
<https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

EUROPEAN HORIZONS OF SOCIO-ECONOMIC  
DEVELOPMENT OF NADDNIPRIANSKA UKRAINE

Book review:

O. Hurzhii. Naddniprianska Ukraine and the Foreign World  
in the Socio-Economic Dimensions of the 17<sup>th</sup>—18<sup>th</sup> Centuries:  
Historical Essays [ed. by V.A. Smolii; NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine]  
Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2022. 296 p.